

Kommentar

Retskrivning og kildekritik

En selvfølge, som ikke følges

Af Erik Rasmussen

For den glørværdige kildekritik er det en selvfølge at en skriftlig kilde læses omhyggeligt og forstås ud fra hvad der vides om dens tilblivelsestidspunkt, derunder også om noget så banalt som tidens retskrivning. Det forbløffende er at denne selvfølge synes der ofte imod når det drejer sig om forskning i det seneste hundredårs historie. Jeg har påtruffet forsyndelserne hos studerende og hos forskere i både historie og politologi. Jeg har nøjedes med at trække på skulderen ad sligt uden at notere mig disse udslag af skødesløshed eller uvidenhed eller begge dele i forening. Men nu vil jeg reagere, man kalde mig så skolemesteragtig om man vil.

Anledningen er at jeg har genlæst Kristian Hvidts biografi af Edvard Brandes¹. I den er jeg stødt på ikke mindre end fem eksempler på elementær fejllæsning af den slags jeg har i tankerne. Hvidt er som nævnt langt fra alene om sligt, så det følgende er ikke skrevet for at hænge specielt ham ud. Men det er dog værd at erindre sig at her er tale om en meriteret historiker, dr.phil., med mange års tjeneste bag sig i rigsarkiv og landsarkiv og som folketingsbibliotekar og -arkivar.

Før jeg vender tilbage til Hvidt må jeg tilkendegive hvad det er for et retskrivningsproblem, tilsyneladende meget lille, det drejer sig om. Problemet blev til ved retskrivningsreformen i 1948.

Denne er interessant i flere henseender. Bl.a. politologisk, fordi den er et tidligt eksempel på hvorledes folkettingen under en mindretalsregering forstår gennem et udvalg at tiltage sig indflydelse over et anliggende som hidtil, og forsåvidt stadig statsretligt, var anset for at høre under det pågældende ministeriums kompetence². Men i denne sammenhæng vil jeg alene holde mig til det sproglige aspekt.

Undervisningsminister Hartvig Frisch havde oprindeligt alene foreslået at afskaffe stort begyndelsesbogstav i substantiver, bortset fra navne. I udvalget enedes man »efter lang forhandling« om tre ting: 1. Indskrænkning i brugen af store forbogstaver; 2. Erstatning af *aa* med *å*; og 3. Bortkastelse af formerne *kunde*, *skulde* og *vilde*, og udvalget skønnede efter orientering i partigrupperne at mindst 100 af tingets medlemmer billigede at ministeren udsendte en bekendtgørelse herom, hvilket skete 22.3. 1948.

De to første ændringer var lidet problematiske, omend ikke helt problemløse, og var forlængst foreslået fra adskillige sider i offentlig debat, ja den første havde endda været nær ved at blive gennemført af kultusminister Jacob Scavenius i 1886³.

Anderledes med den tredje ændring. Den havde vistnok ingen sprogligt kynig taget til orde for. Hidtil havde den regel været gældende at udenfor de

stærke verber dannedes præteritum (datid) ved tilføjelse af *-de*, *-te* eller *-ede* til ordets stamme. Ændringen tjente til at øge forvirringen; denne spores i formuleringen når det i *Nu-dansk Ordbog* hedder at præteritum dannes for disse verbers vedkommende ved »-e, hvis man vil regne denne for en endelse«⁴. Det var også bemærkelsesværdigt at mens man med hensyn til de små bogstaver og *å* argumenterede i-hærdigt med at man derved nærmede sig de andre skandinaviske sprog fjernede man sig fra dem på dette punkt. Det er mit gæt at den højtdannede filolog og undervisningsminister må have haft svært ved at acceptere den tredje ændring. Der argumenteredes for den ved fremmaning af alle de røde streger lærerne måtte sætte i stilebøgerne for at lære (måske forgæves) børnene at sondre mellem at kunne og jeg kunde, osv., når udtalen dog var den samme. En sådan appel var egnet til at gøre stærkt indtryk på folketingsmedlemmer⁵.

At de sprogteoretiske betæneligheder jeg her har ladet komme til orde ikke er uden praktisk relevans ses af de vanskeligheder reformens tredje led har forvoldt historikere, for ikke at tale om andre. Det kommer frem når det gælder at læse og forstå tekster som er ældre end begyndelsen af indeværende århundrede og for offentlige teksters vedkommende ældre end 1913.

Fra gammel tid havde man i skriftsproget sondret mellem ental og flertal i de finitte verbalformer, f.eks. skrevet *jeg mener, vi mene*, skønt udtalen formentlig siden de sidste århundreder af middelalderen havde været i flertal som i ental, og denne regel blev indskærpet skolerne ved bekendtgørelse 1889. Ved bekendtgørelse 1900 blev påbudet ophævet, men i lovsproget blev de gamle former fastholdt til og med 1912.

For de tre her relevante modalverbers vedkommende skrev man i præsens: jeg kan, vi kunne; jeg skal, vi skulle; jeg vil, vi ville, men udtalte flertalsformerne som ental. Både i udtale og retskrivning var der altså utvetydig forskel på præsens og præteritum (med *d*). Forvirring blev der først mulighed for gennem retskrivningsændringen 1948, da de nye præteriumsformer (*kunne, skulle, ville*) blev identiske ikke alene med infinitivsformerne, hvad vanskeligt kan tænkes at foranledige misforståelser, men også med præsens flertal formerne før ca. 1900/12. Tekster fra før denne tid kan let blive misopfattet af den, der ikke er fortrolig med retskrivningsreglernes kringledede forløb for de tre modalverbers vedkommende. En beskeden form for kildekritik er blevet nødvendig ved læsning og gengivelse.

Til dokumentation heraf vil jeg nu vende tilbage til de Hvidt'ske eksempler fra Brandes-bogen. Hvidt bringer mange citater af Edvard og Georg Brandes. Han har, som han selv siger, normaliseret retskrivningen i disse »for at koncentrere læserne om deres indhold og ikke deres særheder med hensyn til stavemåde« (p. 9), en såre formålstjenlig fremgangsmåde når man skriver for en lidt bredere læserkreds.

De fem eksempler angives herefter, af mig forsynet med bogstaverne A-E og med kursivering af de tvivlsomme bogstaver, men ellers gengivet bogstavret efter Hvidts tekst:

Eks. A (GB's dagbog), p. 63: Edvard siger rigtigt: der er naturligvis ej grænse for de bagvaskelser, der siges om os. – Vort hus omtales som et luderhus, ses en af os gå med en kvinde, ville vi forføre hende.

Eks. B (GB til EB 22.8. 1875), p. 91: Du kan ej være kedere af at lyve end jeg. Men sandheden er jo en luksus,

som kun de lykkelige og ... de rige til dels *kunne* tillade sig.

Eks. C(EB til GB 21.5. 1877), p. 128: Ja, venstre er forbi dvs. partiet. Thi førerne vil vedblive at gå i den samme trummerum endnu i mange år ... Når de kun har deres blade, deres kredse, *kunne* holde taler i tinget, høres på, udskældes, omtales, så lever de på det og bryder sig lidt om resten.

Eks. D (fra den officielle bibeloversættelse), p. 348: Og se, de *skulle* komme hasteligen og let. Der er ingen træt eller skrøbelig iblandt dem, ingen slummer eller dovner, bæltet om deres lænder løsnes ikke og ingens skotvinge sønderrives.

Eks. E (fra *Folketingstidende* 1909/10, sp. 200), p. 371: Ministeriet indser, at et forsøg på nu at gennemføre militære eller finansielle ændringer i disse love ville være en ørkesløs demonstration, da sådanne ændringer ikke på nuværende tidspunkt *kunne* ventes billige af dette høje tings flertal, så lidt som af landstingets. Det parti, af hvilket ministeriet er udgået, er modstandere af disse love. *Dog lov er lov, og loven skal overholdes.*

I alle disse fem eksempler vækkes den opmærksomme læsers mistanke derved at præteritum forekommer kunstig i sammenhængen, hvorimod præsens vilde opleves helt naturlig. I et par af tilfældene er det dog ikke sprogligt udelukket at der kan være anvendt præteritum i originalteksten, så Hvidts normalisering kan være korrekt. Endelig kan mit sproglige skøn tænkes at være fejlagtigt. Så i alle fem eksempler konfronteres i det følgende Hvidts former med originalernes.

Det er simplest at begynde med eks. E. Den sidste sætning (som Hvidt har kursiveret, hvad han ikke skal kritiseres for) er formentlig den hyppigst citerede som nogensinde er ytret i Dan-

marks rigsdag, så her skærpes læserens opmærksomhed yderligere. I teksten forud står der i folketingsreferatet *kunne*, og da tidenden fulgte den gamle retskrivning til 1912, skal det normaliseres til *kan*, hvilket også er det forventelige da Edvard Brandes her ytrer sig om hvad rigsdagens holdning vil være i en tænkt fremtidig men forudsigelig situation. Derimod er det forudgående *vilde* korrekt normaliseret til *ville*, idet Brandes her bruger præteritum om en hypotetisk situation, som regeringen netop ikke vil belaste sig med. Som det ses, er en fin nuance i Brandes' argumentation gået tabt i den Hvidt'ske gengivelse. Men det er derudover værd at hæfte sig ved at det sprogligt ikke vilde være aldeles udelukket at Brandes (eller i lignende sammenhænge en af tingets ringere sprogbrugere) kunde have anvendt præsens *eller* præteritum i begge tilfælde.

Dernæst eks. C. Brevet er aftrykt i Eva Seibæks udvalg af brødrene Brandes' brevveksling i de unge år⁶. Hun gengiver brevene bogstavret. Det fremgår aldeles utvetydigt af sammenhængen at *kunne* er præsens pluralis og altså skulde have været gengivet ved *kan* i »normaliseret« retskrivning. Det er af interesse at bemærke at i citatets anden sætning originalens *ville* rigtigt er gengivet *vil*. Brandes' biograf er altså ikke konsekvent i sin fejlagtige normalisering.

Man kunde derved fristes til at antage at det kun er de modalverber hvor forskellen mellem præsens ental og flertal også indebærer et vokalskift som volder Brandes' biograf vanskeligheder. Eks. A viser imidlertid at sådan forholder det sig ikke. Det har han taget fra Henning Fengers bogstavrette gengivelse⁷ efter Georg Brandes' dagbog, og dér står i sidste linje *ville*, altså præsens pluralis, som normaliseret skal gengives *vil*. Eksemplet er blandt dem

der er interessant derved at en præteritum ikke vilde være ganske udelukket, men give en noget anden mening. Korrekt forstået siger bysladderer at forførelsen såmænd nok vil lykkes, mens præteritum vilde antyde at hensigten vel var der men udfaldet måske tvivlsomt.

I eks. B har originalen⁸ *kunne*, altså præsens brugt om det til enhver tid gældende, ikke noget fortidigt eller hypotetisk, som det fremgår af sammenhængen. I moderne retskrivning altså *kan*.

Sluttelig eksempel D, hvor allerede konteksten i den citerede bibeltekst gør det utvivlsomt at der tales om noget fremtidigt, hvilket også bekræftes ved at gå til den tekst hvorefter der er citeret⁹.

Just fordi min mistanke har vist sig berettiget i alle fem tilfælde vil nogen måske sige: Herregud, er det noget at gøre ophævelser over? Den rigtige forståelse gav sig jo af sig selv. Dertil er mindst to ting at sige. Den ene er, som allerede bemærket, at Hvidts gengivelse i visse af tilfældene *kunde* tænkes at være korrekt, så jeg ikke kunde være helt sikker. Den anden, at jeg læste Brandesbiografien for indholdets skyld, hvilket vil sige at der kan forekomme fejlnormaliseringer som jeg ikke er blevet opmærksom på fordi de ser uskyldige ud i sammenhængen, hvilket efterlader mig med en almindelig usikkerhedsfølelse.

Til belysning af sidstnævnte mulighed ét eksempel (blandt adskillige) fra Eva Seibæks udgave (p. 59). Det hedder i et brev fra Edvard til Georg Brandes 2.3. 1873 om franske tilstande: »Jeg finder det meget beundringsværdigt, at intet Blad tillader sig noget Udfald mod Preusserne, i den Henseende gaaer der en enig Aand gennem Journalerne, hvor forskjellige de ere, man vil ikke kjæmpe med Ord. Vi kunde

rigtignok lære noget deraf, naar man tænker paa, hvorledes vi siden 48 have raset mod Tydskerne«. Der bruges altså præteritum i den sidste hovedsætning, hvorved Brandes ironisk antyder det illusoriske i at dansk presse skulde kunne komme til fornuft. Men præsens vilde også have givet fuldgod mening. Ved en skødesløs normalisering vilde den umistænksomme læser altså have opfattet rigtigt, mens den kritiske uden originalen ved hånden vilde være efterladt i tvivl.

Der kunde tilføjes en tredje ting, som i virkeligheden er den vigtigste. Jeg har den fordel at have oplevet retskrivningsændringerne 1948 som fuldvoksen. Hvidt var, som født i 1929, heller ingen årsunge dengang. Men siden er der opvokset og uddannet generation efter generation som kan leve i en fuldkommen uskyldstilstand hvis de ikke bliver gjort udtrykkeligt opmærksomme på forholdet. De vil kunne begå alvorlige misforståelser ved i tekster fra før 1913 at læse et *vi kunne, skulle, ville* som præteritum. Så undervisningen i kildekritik bør ofre nogle minutter på at gøre i det mindste vordende historikere (og andre samfundsforskere) opmærksomme på denne fejlkilde.

Dette fromme ønske skulde synes des mere selvfølgeligt når man mindes med hvilken omhu og ildhu de mindste sproglige detaljer er blevet gennemdrøftet ved kildekritikkens gennemgang af middelalderlatinske tekster. Også hvad angår anvendelse af præsens og præteritum. Et fornøjeligt eksempel fortæller Jørgen Hæstrup¹⁰ fra sin studietid. Hans forvorne indvending at *dicebatur* vanskeligt lod sig forene med Erik Arups læsning af *Glepping* som et navn nr. 2 til landsbyen Finderup, ikke et tilnavn til kong Erik, idet der i så fald måtte forventes et *dicitur*, foranledigede kun et affejende svar fra professoren.

ren. Jeg tror, skønt ikke ekspert i middelalderlatin, at grønskollingen Hæstrup havde ret. Men det i denne sammenhæng relevante er at den rette læsning af verbalformer er væsentlig for forståelsen, både på latin og i nyere dansk.

1. Kristian Hvidt, *Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*, Gyldendal, 1987.
2. *Folketingstidende 1947/48*, sp. 1276, 1343-66, 1426; *tillæg B*, sp. 237-40; en dygtig oversigt i *Rigsdagsårbog 1947/48*, pp. 796-800.
3. Der henvises vedr. retskrivningsændringer m.v. til Peter Skautrup, *Det danske Sprogs Historie*, Gyldendal, 1968, pp. 69-76, 90. – Jeg skylder lektor Allan Karker tak for beredvillig hjælpsomhed på flere punkter, også i det følgende.
4. *Politikens Nudansk Ordbog A-K*, 14. udg., Politikens Forlag, 1990, p. 65.
5. Efter mit skøn vilde det have været lykkeligere om man var kommet børn (og lærere) til hjælp ved at gå over til at skrive infinitiverne med *nd* i stedet for *nn*; der er alligevel så mange stumme *d*'er på dansk at tre mere ingen ulykke vilde have gjort. – Personlig har jeg foretrukket, når jeg skriver for egen regning, at bevare *d*'erne i præteritum. Jeg ser at jeg derved har placeret mig i hvad en så kyndig sprogmand som P. Skautrup kalder »sprogligt-konservative kredse«.
6. *Edvard og Georg Brandes' brevveksling 1866-1877*, et udvalg ved Eva Seibæk, Gyldendals Uglebøger, 1972, p. 127.
7. Henning Fenger, *Den unge Brandes*, Gyldendal, 1957, p. 254, hvortil Hvidt henviser.
8. Fotokopi venligt tilstillet mig af Det Kongelige Bibliotek.
9. *Det Ny Aarhundrede*, Månedsskrift red. af P. Munch, København, 4. årg., 1. bd. (1907), p. 402.
10. *Ad omveje. Studier i København 1927-34*, Berlingske Forlag, 1981, pp. 34-35.

Den danske industris historie

Af Jørgen Fink

Carl-Axel Nilsson & Hans Kryger Larsen: *Forbrug og produktion af industrivarer*. Dansk industri efter 1870, bind 2. (Odense Universitetsforlag, 1989). 295 s.

Niels Thomsen: *Industri, stat og samfund 1870-1939*. Dansk industri efter 1870, bind 3. (Odense Universitetsforlag, 1991). 347 s.

Det 1. bind af industrihistorien (anmeldt i *Historie* 18,1 s. 135ff) gav en generel oversigt over den danske industris udvikling. De følgende bind skal belyse

særlige sider af industriens historie. Bind 2 således emnet forbrug og produktion af industrivarer. Dette emne kan gribes an på flere måder, men uanset hvad man gør, har man den vanskelighed, at der er tale om en pionerindsats, hvor arbejdet med at fremskaffe data er møj- og kedsommeligt og ind imellem virker endeløst. Der er derfor grund til at være de to forfattere taknemmelig for det arbejde, de har lagt i bogen.

Dermed er ikke sagt, at den måde, de har grebet emnet an på, er den bed-